

Życie prywatne Polaków w XIX wieku

„Świat dziecka”

tom V

Łódź–Olsztyn 2016

ŻYCIE PRYWATNE POLAKÓW
W XIX WIEKU

„ŚWIAT DZIECKA”

TOM V

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŻYCIE PRYWATNE POLAKÓW
W XIX WIEKU

„ŚWIAT DZIECKA”

TOM V

REDAKCJA NAUKOWA
JAROSŁAW KITA
MARIA KORYBUT-MARCINIAK

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź–Olsztyn 2016

Jarosław Kita – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski XIX Wieku, 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

Maria Korybut-Marciniak – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Humanistyczny
Zakład Europy Wschodniej, 10-725 Olsztyn, ul. Kurta Obitzta 1

RECENZENT

dr hab. *Piotr Biliński*, prof. UJ

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOEKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Piotr Dziemidowicz, Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: *Dzieci siedzące na schodach*

Olga Boznańska, Muzeum Narodowe w Warszawie

© Copyright by Authors, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Publikacja bez opracowania redakcyjnego i korekty w Wydawnictwie UŁ

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Współwydawcą jest Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UW-M

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07642.16.0.K

Ark. wyd. 20,0; ark. druk. 21,375

ISBN WUŁ 978-83-8088-339-0

e-ISBN WUŁ 978-83-8088-340-6

ISBN UW-M 978-83-65171-24-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	7
------------	---

Dzieci z różnych warstw społecznych i z różnych środowisk

Tadeusz Stegner, <i>Dziecko w rodzinie protestanckiej w Królestwie Polskim w XIX wieku</i>	13
Marek Przeniosło, <i>Dziecko w rodzinie chłopskiej na terenie Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej</i>	25
Jarosław Kita, <i>Peregrynacje dzieci do dziewiętnastowiecznych kurortów</i>	35
Maria Korybut-Marciniak, <i>Dziecko w rodzinie urzędniczej w świetle materiałów Artura Dolińskiego</i>	47
Marzena Iwańska, <i>Trudne dzieciństwo. O losach dzieci w Łodzi przełomu wieku XIX i XX</i>	67

Dziecko pod ochroną

Iwona Janicka, <i>Dziecko w chorobie. Opieka medyczna nad najmłodszymi w XIX wieku</i>	85
Małgorzata Przeniosło, <i>Wielka Kwesta Ogólnopolska „Ratujcie Dzieci” w latach 1916–1919</i>	93
Joanna Sosnowska, <i>Opieka nad dziećmi w działaniach Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności w latach 1889–1914</i>	107
Hanna Kurowska, <i>Niemowlę jako nowy obiekt zainteresowania rodziców, lekarzy i państwa</i>	123
Daria Domarańczyk, <i>Problematyka psychologii dziecka na przełomie XIX i XX wieku na łamach „Ateneum” i „Przeglądu Filozoficznego”</i>	149
Jolanta Kowalik, <i>Pomoc ubogim dzieciom na ziemiach polskich w świetle „Dziejów Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej”</i>	159

Dziecko w literaturze

- Anna Kowalczyk, „Już mu się tylko pacierz należy”. Literackie ujęcie choroby i śmierci dziecka na XIX-wiecznej polskiej wsi..... 173

Portrety rodzinne

- Emilian Prałat, *Dzieci Chłapowskich w fotografii i wspomnieniach* 187
 Marta Kłak-Ambrożkiewicz, *Kraj lat dziecińczych. Matejkowie* 199
 Mateusz Klempert, *Dzieciństwo Jana Eustachego Kossakowskiego na podstawie zachowanych wspomnień z dzieciństwa z lat 1903–1910...* 213
 Piotr Bojarski, *Dzieciństwo w dobie Wielkiej Wojny. Obraz życia dziecka na kartach pamiętnika Piotra Bojarskiego* 225

Wokół wychowania

- Antoni Maziarz, *Szkolnictwo poznańskich wspólnot zakonnych w XIX wieku* 237
 Monika Nawrot-Borowska, *Zabawy, zabawki, gry i zajęcia dzieci na początku XX wieku na łamach czasopisma „Dziecko”* 253
 Monika Wąs, *Dziecko oczami nauczyciela. Zapiski Mikołaja Rybowskiego, jako przyczynek do badań dzieciństwa w XIX wieku* 281
 Anna Czajka, „Na tandemie”, czyli panienki i młodzieńcy na rowerze z końca XIX wieku 287
 Grażyna Czerniak, Justyna Zyśk, *Wychowanie dziecka w XIX stuleciu w świetle praktycznych porad Lucyny Ćwierczakiewiczowej*..... 301
 Aleksandra Rybka, *Kultura czytelnicza dziecka ziemiańskiego na przykładzie biblioteki pałacowej w Maluszynie* 315
 Bibliografia..... 325

WSTĘP

*Dziecko jest małe, lekkie, mniej go jest.
Musimy pochylić się, zniżyć się ku niemu*

Janusz Korczak

Dziecko, żyjące w dziewiętnastowiecznych realiach ziem polskich skupiło uwagę autorów piątego tomu z serii wydawniczej *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*¹. Ukazanie „świata dziecka” jest niewątpliwie wyzwaniem, właściwie zadaniem niemożliwym do zrealizowania przez badaczy epoki. Problem polega przede wszystkim na ograniczonej podstawie źródłowej. „Dziecięcy świat”, dziecięcy sposób postrzegania rzeczywistości jest właściwie pozbawiony bezpośrednich źródeł, małe dziecko nie pisało pamiętników, dzienników², najmłodszych poznajemy głównie z opisów ich rodziców, dorosłych opiekunów, nauczycieli lub obserwatorów, a memuary odnoszące się do dzieciństwa zazwyczaj powstawały kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt lat później i zostały napiętnowane doświadczeniem „życia”. Pomimo tych trudności autorzy podjęli się trudu scharakteryzowania tej rzeczywistości na podstawie dostępnych źródeł różnej proweniencji.

Tematyka zawarta w tomie ogniskuje się wokół kilku wątków tematycznych. Podjęto zagadnienia dotyczące dziecka z różnych warstw społecznych i z różnych środowisk (Tadeusz Stegner, Marek Przeniosło, Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak, Marzena Iwańska), obszernie zaprezentowano kwestie ochrony życia i zdrowia dziecka (Iwona Janicka, Małgorzata

¹ Dotychczas ukazały się: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 1, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź-Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 2, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź-Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 3, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, M. Klempert, Łódź-Olsztyn 2014.

² Do nielicznych źródeł tego typu należą zamieszczone w antologii pt. *Świat dziecka ziemiańskiego. Antologia źródeł*, wstęp, wybór i oprac. N. Kapuścińska-Kmiecik i J. Kita, Łódź 2012.

Przeniosło, Joanna Sosnowska, Hanna Kurowska, Daria Domarańczyk, Jolanta Kowalik), przybliżono „dziecko” w systemach edukacyjnych i wychowawczych (Antoni Maziarz, Monika Nawrot-Borowska, Monika Wąs, Anna Czajka, Grażyna Czerniak i Justyna Zyśk, Aleksandra Rybka), ukazano szereg portretów dziecięcych w rodzinach (Emilian Prałat, Marta Kłak-Ambrożkiewicz, Mateusz Klempert, Piotr Bojarski), poruszono również obraz dziecka w literaturze epoki (Anna Kowalczyk).

Obraz dziecka i dzieciństwa w niniejszym tomie został nakreślony na podstawie różnorodnych dostępnych źródeł, z których na pierwsze miejsce wysuwa się dziewiętnastowieczna prasa – zarówno codzienna, jak i ta o charakterze poradnikowym oraz periodyki służące edukacji najmłodszych. Ogromną rolę w odtworzeniu tematu odegrała również literatura poradnikowa – poczynając od poradników odnoszących się do procesu wychowawczego, jak i służąca zdrowiu oraz higienie najmłodszych. Wykorzystano liczne drukowane i rękopiśmienne pamiętniki i dzienniki, a także korespondencję, materiały statystyczne i literaturę piękną. Nie zabrakło również materiałów źródłowych przechowywanych w archiwach krajowych i zagranicznych.

Badacze podjęli zagadnienia odnoszące się do miejsca dziecka w rodzinie i jego codzienności w różnych warstwach społecznych – w rodzinie arystokratycznej, ziemiańskiej, urzędniczej, robotniczej, chłopskiej, rodzinach katolickich i protestanckich. Część autorów skupiła swoje zainteresowanie na programach filantropijnych, wychodzących naprzeciw najmłodszym członkom społeczeństwa w grupach spauperyzowanych, dotkniętych konsekwencjami I wojny światowej, czy klęsk podstawowych. Z wielu tekstów wyłania się obraz „trudnego dzieciństwa”. Wykorzystane źródła statystyczne uświadamiają czytelników o dużej śmiertelności najmłodszych oraz rozmiarach zachorowalności, a także podejmowanych działaniach medycznych i kuracyjnych, środkach leczniczych i sposobach zapobiegania chorobom. Znajdujemy również obraz literacki dziecka chorego. Nie uszła uwadze higiena dziecka, jego dieta oraz zalecana przez lekarzy i higienistów pielęgnacja.

Bohaterowie niniejszego tomu to także najmłodsi członkowie społeczeństwa, którym starano się wpoić wiedzę, umiejętności i postawy, by w przyszłości stali się godnymi reprezentantami narodu, społeczeństwa, grupy społecznej, rodziny, a także uzyskali gotowość do podjęcia wyzwań dorosłości, potrafili zadbać o podstawy materialne gwarantujące godne życie, gospodarować w dziedziczonych majątkach, zadbać o własną przyszłą rodzinę. Mamy więc teksty odnoszące się do zajmujących istotne miejsce w społecznej dyskusji w XIX stuleciu kwestii oświatowych i wychowawczych. Zainteresowanie wzbudziła również sprawa wychowania „w duchu

narodowym”, zaszczepianie patriotyzmu, religijności, moralności, a także walki o oświatę w poczuciu przynależności do narodu.

Niniejsza monografia obok zagadnień podejmujących trudne dzieciństwo, które źródła umiejscawiają na pierwszym planie, ukazuje również jasną stronę dzieciństwa. Zapoznaje czytelnika z całym spektrum zabaw i zabawek dziecięcych, czytelnictwem najmłodszych w pałacach i dworach ziemiańskich, dziecięcymi rozrywkami, podróżami do kurortów i mniej znanych uzdrowisk, przykładami spędzania szczęśliwego czasu na łonie rodziny i w grupie rówieśniczej.

Artykuły i rozprawy zamieszczone w prezentowanym tomie przybliżają niepodejmowane dotąd zagadnienia społeczno-kulturowe skupiając swoją uwagę na blaskach i cieniach dzieciństwa. Uzupełniają badania nad życiem prywatnym społeczeństwa polskiego w XIX wieku i uświadamiają konieczność dalszych eksploracji na tym obszarze.

Jarosław Kita
Maria Korybut-Marciniak

DZIECI Z RÓŻNYCH WARSTW
SPOŁECZNYCH
I Z RÓŻNYCH ŚRODOWISK

TADEUSZ STEGNER
(Uniwersytet Gdański, Instytut Historii)

DZIECKO W RODZINIE PROTESTANCKIEJ W KRÓLESTWIE POLSKIM W XIX WIEKU

Na terenach Polski centralnej, gdzie reformacja bujnie rozwijała się w XVI wieku, w następnym stuleciu większość zborów, zarówno luteranckich jak i reformowanych, przestała istnieć. Rozwojowi protestantyzmu nie sprzyjała, zwłaszcza po „potopie szwedzkim”, nietolerancyjna polityka Kościoła katolickiego i władz Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Sytuacja uległa zmianie w drugiej połowie XVIII wieku i na początku XIX wieku, kiedy to zostały zniesione prawne ograniczenia wobec zborów protestanckich i kiedy na ziemi polskie przybyło wielu emigrantów z Niemiec, głównie wyznania ewangelicko-augsburskiego. Królowie i magnaci polscy sprowadzali rzemieślników z Niemiec już w XVII wieku, ale dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku akcja ta przybrała masowy charakter, zwłaszcza za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i w dobie autonomicznej Królestwa Polskiego (1815–1830) i związana była z rozwojem przemysłu na ziemiach polskich, a co za tym idzie wzrostem zapotrzebowania na wykwalifikowaną siłę roboczą. Przybysze z Saksonii, Śląska, Meklemburgii, Hesji, Prus osiedlali się zarówno na wsi, jako koloniści, jak i w miastach, stając się często pionierami rozwoju przemysłu. W ten sposób powstały większe skupiska ludności ewangelickiej w Łodzi i okręgu łódzkim, w Warszawie czy guberni płockiej. Ludność protestancka w Królestwie Polskim stanowiła w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku ok. 5% społeczeństwa. Według spisu powszechnego z 1897 roku mieszkało w „Kraju Priwislanskim” 421 tys. ewangelików (4,5%) z czego 414,7 tys. luteranów i 5,5 tys. reformowanych¹.

¹ *Ilu jest Polaków-ewangelików w Królestwie, na Litwie i na Rusi*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1906, nr 5.

Niemcy na terenach Polski centralnej, zwłaszcza w Warszawie, ulegali dość szybko polonizacji, niekiedy już w drugim pokoleniu. Zwiedzający stolicę w latach siedemdziesiątych XIX wieku dziennikarz z Niemiec Fritz Wernick zwracał uwagę, że w Warszawie: *Często można spotkać ludzi noszących nazwiska niemieckie, którzy wszak jeszcze mówią i rozumieją po niemiecku, lecz myślą i czują po polsku*². W okresie powstania styczniowego większość ewangelików mieszkających w Warszawie na co dzień posługiwała się językiem polskim, a nabożeństwa odbywały się po polsku i po niemiecku³. Według, nieco zaniżonych, danych spisu powszechnego z 1897 roku mieszkało w Królestwie Polskim ponad 32 tys. Polaków ewangelików; Polacy stanowili 7,6% wśród luteranów i 21% wśród reformowanych⁴.

Procesy polonizacyjne najszybciej przebiegały w kręgach inteligenckich i burżuazyjnych. Nazwiska Edwarda Jurgensa, Oskara Kolberga, Samuela Lindego, rodzin kupców i fabrykantów Szlenkierów, Temlerów, Pfeiffrow, Wedłów na trwale zapisały się w polskiej historii. Grupą świadomie dążącą do polonizacji Niemców-ewangelików byli polscy pastory tacy jak: Leopold Otto, Juliusz Bursche, Karol Gustaw Manitius, Aleksander Schoeneich czy Rudolf Gundlach. Synod duchownych ewangelickich w 1905 roku podjął decyzję o wprowadzeniu we wszystkich zborach protestanckich w Królestwie, bez względu nawet na znikomą liczbę Polaków-ewangelików, nabożeństw w języku polskim przynajmniej kilka razy w roku⁵.

W drugiej połowie XIX wieku zaczęły się kształtować w Warszawie polsko-ewangelickie środowiska opiniotwórcze grupujące głównie pastorów i przedstawicieli wolnych zawodów np. publicysty Ludwika Jenike, malarza Wojciecha Gersona czy etnografa Oskara Kolberga. Miejscem, gdzie ich poglądy były prezentowane, stała się prasa polsko-ewangelicka ukazująca się od 1863 roku. Pierwszym pismem Polaków-ewangelików redagowanym przez ks. Leopolda Otto był „Zwiastun Ewangeliczny” wydawany w Warszawie i Cieszynie w latach 1863–1882. Kontynuatorem zamierzeń ks. Otto starał się być pastor Wilhelm Angerstein, w latach 1884–1890 redaktor i wydawca „Głosów Kościelnych”. Wznowił wydawanie „Zwiastuna” w 1898 roku uczeń ks. Otto, pastor Juliusz Bursche. Współpracowali z nim przy redagowaniu

² I. i J. Kosimowie, *Fritza Wernicka opis Warszawy z 1876 roku*, [w:] *Warszawa XIX wieku*, Warszawa 1971, z. 2, s. 322.

³ *Historyczny opis istnienia gminy warszawskiej wyznania ewangelicko-augsburskiego (ankieta z 1865 roku)*, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Zbór ewangelicko-augsburski, 26. b.s.

⁴ *Ilu jest Polaków-ewangelików w Królestwie, na Litwie i na Rusi*, Por. T. Stegner, *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815–1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, nr 2.

⁵ *25-ty jubileuszowy synod ogólny księży pastorów ewangelicko-augsburskich Królestwa Polskiego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1905, nr 11.